

Latviešu valodas kultūras jautājumi

25.

laidiens

- Ieskats latviešu valodniecības vēsturē
- Citvalodu īpašvārdu atveide

- Leksika un frazeoloģija
- Rakstnieks un valoda
- Stils
- Terminoloģija
- Fonētika

- Vispārīgi valodas kultūras jautājumi
- Tulkojumu valoda
- Hronika
- Uzziņu materiāls
- Konsultācijas



«Avots»

MARIJA SOMANE

PIEZĪMES PAR AUSTRUMU VĀRDIEM UN TITULIEM

Mūsu Vidusāzijas, Kazahijas un Kaukāza tautām ir daudz arābu īpašvārdu, it sevišķi personvārdu. Arābu vārdi šais reģionos ienākuši līdz ar arābu iekarojumiem un islāmu pirms vairākiem gadsimtiem un palikuši tur, dažādi pārveidoti.

Arābu personvārdi lielākoties cēlušies no parastiem, ikdienā lietojamiem sugasvārdiem. Piemēram: *amr* — dzīvība, *atija* — dāvana, *kamāl* — pilnība, *sabri* — pacietīgais u. tml. Daļa šādu sugasvārdu kopā ar *allah* — dievs, *din* — ticība, *abd* — vergs veido tā sauktos teoforos personvārdus, kas sastatīti pēc arābu idāfas (apzīmētājs pēc apzīmējamā vārda): *Abdallāh(s)* (*vergs+allāhs*, latviski ģenitīvā pretēja vārdkārta — *allāha vergs*), *Kamāl-atdin(s)* (*pilnība+ticība*, latviski — *ticibas pilnība*).

Svarīga nozīme arābu vārdā ir garajiem patskaņiem, tāpat arī dubultajiem līdzskaņiem. Ir daži tādi arābu vārdi, kas latviski noteikti jāraksta ar garo patskāni, lai šķirtu nozīmi, piemēram, *saudā* un *saūd*. Vārds *saudā* nozīmē 'melnā', bet *saūd* — 'laimīgais'. *Saūd* ir personvārds. *Muhammeds ibn Saūds* ir Saūdu dinastijas aizsācējs. Kopš 1926. gada valsti, kur valda šī dinastija, sauc par *Saūda Arābiju*.

Saūda Arābija nav Laimīgā Arābija. Senā Laimīgā Arābija vai *Arabia Felix* atradusies Dienvid-

jemenā, apmēram tur, kur Jemenas Tautas Demokrātiskā Republika.

Maskavas televīzijas diktori šo nosaukumu iz-

runā: Саудовская Аравия, t. i., uzsver *saúd*, lai šķirtu no *saudā* 'melnā'. Tāpat arī turku valodās, kur nav garo patskaņu, vai tadžiku valodā, kur to palicis maz, tā vai citādi šai vārdā pagarina *u* skaņu. Diemžēl mūsu preses izdevumi šai ziņā nespektē ieteikumus, kas redzami «Norādījumos par citvalodu īpašvārdu pareizrakstību un pareizrunu latviešu literārajā valodā» (XV. Arābu valodas īpašvārdi. R., 1982).

Nekavēšos pie citiem arābu īpašvārdiem. Krietna daļa no tiem atrodama minētajā biļetenā.

Turku valodā ir daudz no arābiem aizgūto īpašvārdu un sugasvārdu. Agrāk Turcijā bija arābu raksts. Bet pēc Turcijas republikas nodibināšanas ar Kemala Ātaturka 1928. g. dekrētu pieņemts latīniskais raksts, kas papildināts ar diakritiskām zīmēm, starp kurām ir jumtiņš (˘) patskaņu garuma apzīmēšanai aizgūtajos vārdos. Pašos turku vārdos garo patskaņu nav, uzsvēta ir pēdējā zilbe. Arābu rakstu turki lietoja vairākus gadsimtus. Šķiet, šim rakstam vajadzēja iedibināt garos patskaņus aizgūtajos vārdos. Taču tas nav noticis, vārdnīcas rāda, ka tieši visplašāk lietotajos personvārdos garie patskaņi zuduši visvairāk. Turpretī daļā sugasvārdu garais patskanis ir saglabājies.

Garais patskanis turku valodā ir no arābu valodas aizgūtajā personvārdā Nāzims. Tātad lielā turku dzejnieka vārds rakstāms — *Nāzims Hikmets*. Turku-krievu valodas vārdnīcās ir latīņu raksts, un tur interesenti var atrast vajadzīgos vārdus.

Padomju Savienības tirku valodu rakstības pamatā ir krievu alfabēts, kas papildināts ar dažādām diakritiskajām zīmēm, kā nu kurā valodā.

Azerbaidžāņu valodā patskaņu garumam nav fonemātiskas nozīmes. Gramatikā¹ teikts, ka tāds un tāds patskanis pavelkams garāk par tik un tik segmentiem. Taču šādu patskaņu garākpavilkšanu transkripcijā neatspoguļo. Skaidrs ir tas, ka garo patskaņu šai valodā nav, un mēs tos nerakstām.

Azerbaidžāņi paši izsakoties, ka arābi savus vārdus viņu izrunā nepazītu, tik ļoti tie pārvērtušies. Nesaprotamus tos dara ne vien patskaņu garumu zudums, bet arī palatālais līdzskanis *ķ*, kura nav ne arābu, ne citās tirku valodās.

Tulkotājiem no azerbaidžāņu oriģināla rodas cita problēma — ko darīt ar azerbaidžāņu palatālo *ķ*. Latviešu alfabētā ir *ķ*. Šķiet, kas tur ko domāt. Bet jādomā ir. Minēsim divus azerbaidžāņu vārdus, kuros ir *ķ*, un redzēsim, kas iznācis. Azerbaidžāņu valodā personvārdu ar nozīmi 'debeszilās acis' raksta *Qöjķöz*, turciski — *Gök-göz*. Latviskā transkripcijā azerbaidžāņu vārds iznāk *Keiķez(s)*, turpretī turku vārds *Gök-göz* — latviski *Gekgez(s)* — būtiski nav izmainījies. Azerbaidžāņu vārds ar nozīmi 'debeszilās acis' latviskā transkripcijā skan nepieņemami, tāpēc ieteicams pāriet uz turcisko. Krievu valodā nav *ķ*, tāpēc gan šo azerbaidžāņu, gan turku vārdu krieviski transkribē *Гекгез*.

Minēsim vēl sieviešu vārdu, ko azerbaidžāņi raksta *Qözäl* (tulkojumā 'daiļā'). Dzirdēju šo vārdu televīzijā, kad to izrunāja azerbaidžānis. Vārds skanēja jauki. Bet latviskā transkripcijā iznāk *Qezela*, vairs lāgā neskan. Varbūt rakstīt

¹ Грамматика азербайджанского языка. Баку, 1971.

Gezela, Gizela? Turku vārdam *güzel* ir tā pati nozīme 'daiļā'.

Novērots, ka tulkotāji, kas tulko no azerbaidžāņu oriģināla, mīkstina viņu *k*, raksta: *Fikrets, Kerims*, jo azerbaidžāņi neizrunājot tieši *k*, bet piesitot mēli, un iznākot savdabīgs palatalizējums. Minētajos vārdos šī savdabība nav redzama, iznācis pilnīgi palatālais *ķ*. Tāpēc nez vai latviski vajag ieviest *Fikrets* un *Kerims*.

Uzbeku valodā aizgūtajos arābu vārdos patskaņu garumi nav apzīmēti. Uzbeku-krievu vārdnīcā (M., 1959, 681. lpp.) par fonētiku teikts, ka patskaņu garums atkarīgs no zilbes uzsvara. Uzsvērtais patskanis ir garāks un intensīvāks par neuzsvērtu. Uzbeku valodā uzsyars parasti ir vārda pēdējā zilbē.

Tātad ar uzbeku personvārdu latvisko transkribēšanu grūtību nav. Uzbeku lielā dzejnieka vārds rakstāms *Navoji* (no arābu *navāji* — 'muzikālais').

Kā uzbeku valodā zuduši garie patskaņi un kādas maiņas notikušas aizgūtajos vārdos, var redzēt tai pašā Uzbeku-krievu vārdnīcā, kur beigās dots aizgūto vārdu saraksts arābu un krievu alfabētā. Kaut gan vārdnīcā arābu alfabētā vārdi rakstīti ar garajiem patskaņiem, šo vārdu izruna atšķirusies no rakstījuma — garie patskaņi nav izrunāti, tāpēc valodā nav noštiprinājušies.

Tadžiku valoda pieder pie irāņu valodu grupas. No 9. līdz 16. gs. tadžikiem un persiešiem ir kopīga valoda. Literatūrā to sauc par klasisko periodu, tā laika lielie dzejnieki abām tautām ir vieni un tie paši.

Vēlāk tadžiku valoda atdalījusies no persiešu valodas. Valodnieki uzskata, ka jūtamu iespaidu uz tadžiku valodu atstājusi uzbeku valoda. Kopš

1940. gada tadžikiem ir krievu alfabēts ar diakritiskām zīmēm, kas izsaka izrunas īpatnības.

Tadžiku valodā pazudis garais *ā* un arābu cilmes personvārds *Ālims* pārvērties par *Olimu*, *Nāzims* par *Nozimu*, *Nāsirs* par *Nosiru* u. tml. Garais *ī* vārda sākumā pārvērties par īso *e*. To var redzēt nosaukumā *Irāna*, ko persiešu valodā raksta *Irān*, bet tadžiku valodā — *Eron*. Savu zemi tadžiki sauc *Todžikiston*. Latviešu valodā no starptautiskajai valodai tā ienākusi kā *Tadžikistāna*, *Tadžikija*. Un, protams, latviski rakstīsim: *Irāna*, *Irāka*. Bet citus īpašvārdus — atbilstoši tadžiku oriģinālam.

Tadžiku alfabētā horizontālajai svītriņai uz patskaņa burtā ir divējas funkcijas: uz *ū* — *Ūzbekiston* — to lasa Ūzbekiston, ja svītriņa vārda beigās uz *ī* — *kazvini* (kazvinietis), *arabi* (arabietis) — tā apzīmē garo patskani. Garais patskanis *ī* te redzams adjektīvu izskaņā.

Pirms revolūcijas Buharas tadžikiem visai izplatīti bija pagodinājuma vārdi un tituli *mahdums* un *hodža*. Par *mahdumiem* godāti garīdznieku pēcteči. *Mahdūm* nozīmē arī 'kungs'. Par *hodžām* dēvējušies pravieša Muhameda un svētlaimīgo halīfu pēcteči, ar kuriem bijuši pilni veseli ciemati, cits par citu trūcīgāki. Vārds *hodža* vēl nozīmē 'kungs, skolotājs, saimnieks', un tā to lieto sadzīvē.

Grāmatā par tadžiku izcilo rakstnieku un sabiedrisko darbinieku Sadritdinu Aini² redzam, ka titulējumi *hodža* un *mahdums* stāv postpozīcijā personvārdam. Krieviski tos raksta: Хусейн-ходжа, Шарифджон-махдум. Šādi vārdu kārtai ir būtiska nozīme, tā rāda, ka te ir tirkū valodu ģeni-

² *Akobirows J., Harisovs S.* Sadritdins Aini. R., 1982.

tīva konstrukcija, ko nosaka vārdu kārtā — pirmais ir personvārds, kam seko tituls. Latviešu tulkotāji šo ģenitīvu uzskata par nominatīvu, raksta *Huseins hodža, Šarifdžons mahdums*. Tas ir nepareizi. Latviešu valodā ir uzvārdu ģenitīvs³, pēc kura runā un raksta: *Krūmiņa kungs, Ziemeļa kungs* u. tml. Šāds ģenitīvs, turklāt visai produktīvs (ar ģenitīva afiksu vai bez tā), ir arī tirku valodu tautām. Tāpēc jāraksta *Huseina hodža, Šarifdžona mahdums*. Vārdus var arī sarakstīt kopā, piem., *Huseinhodža*, vai mainīt vārdu kārtu — *mahdums Šarifdžons*, ja to ļauj oriģināls.

Pirmsrevolūcijas Buharas tadžiku titulēšanas tradīciju varbūt ir ietekmējusi uzbeku valoda. Varbūt arī dažam titula īpašniekam radurakstos bijis kāds tirku sencis kā, piemēram, izcilajam tadžiku rakstniekam un sabiedriskajam darbiniekam Sadritdinam Ainī, kurš pirms revolūcijas saucies: *Sadritdin-hodža Ainī*.

Pēc irāņu valodu izāfeta⁴ titulam jāstāv personvārda priekšā. Taču Irānas šāhu vārdu struktūrā kopš seniem laikiem redzams turciskais ģenitīva elements, — tur ir bijuši gan *Bahadūršāhi*, gan *Ādilšāhi* un citi. Pēdējā monarha vārds ir *Irānas šāhinšāhs Mohammeds Rezā šāhs Pehlevi*. Viņa tēvs saucās *Rezā hāns Pehlevi*. Tas izskaidrojams ar dinastijas turkmēnisko cilmi.

Nasretdina hodža vai hodža Nasretdins ir daudzu austrumu tautu visai populārs zobgalis un gudrinieks. Austrumos slavenas ir hodžas Nasretdina anekdotes. Vidusāzijā viņu vēl godā par

³ Mūsdienīgu latviešu literārās valodas gramatika. I. R., 1959, 392. lpp.

⁴ Izāfets — postpozicionālās atributīvās grupas konstrukcija.

efendiju, afandiju (no turku v. *efendi* — 'kungs'). Šie pagodinājuma tituli Nasretdinam var stāvēt kā pirms, tā pēc personvārda atkarā no tā, kā lieto attiecīgajā literatūrā.

Arābu cilmes vārdam *mahdūm* vēl ir nozīme 'Tas kungs' (domāta dievība). Ar to veidots izcilā 18. gs. turkmēņu rakstnieka Mahtumkuli vārds (*Mahdūm* — *mahtum* + *kul* — 'kalps, vergs' + *i* — turku, arī turkmēņu valodas trešās personas piederības afikss). Kopā vārds *Mahtumkuli* nozīmē 'Tā Kunga kalps'.

Latviešu valodā ir gari un īsi patskaņi. Garo patskaņu apzīmēšanai lieto horizontālo svītriņu. Šāda pati svītriņa pieņemta patskaņu garuma apzīmēšanai zinātniskajā latinizētajā arābu alfabētā. Ar horizontālo svītriņu transkribētus arābu īpašvārdus var atrast vācu «Meyers Neues Lexikon» (Leipzig, 1961). Taču diemžēl šajā leksikonā ir diezgan daudz kļūdu arābu un persiešu vārdos. Šā paša leksikona 1971. g. laidienā arābu garie patskaņi vairs nav rādīti. Septiņdesmito gadu angļu «The New Encyclopaedia Britannica» arābu īpašvārdu garie patskaņi transkribēti ar horizontālo svītriņu. Pēc šīs vārdnīcas drošāk var vadīties arābu un persiešu valodas īpašvārdu rakstībā.

Kā zināms, praktiskā rakstā ne vācu, ne angļu, ne krievu, ne dažā citā Eiropas valodā arābu garos patskaņus neapzīmē, jo alfabētā nav tādas zīmes.

Latviskā rakstā iespējams saglabāt tikai četrus garos (dubultos) līdzskaņus. Tie ir *ll*, *mm*, *nn*, *rr*. Morfēmu sadūrā, t. i., saliktajos vārdos, kur vidū pirms saules burta asimilējies noteiktais artikuls *al* (*el*) un radušies *dd*, var rakstīt *td*, kas tuvi pēc skanējuma: *Nizām* + *ed* (*el*) + *dīn* rakstāms *Nizāmetdīns*, *Nasr* + *ed* (*el*) + *dīn* rakstāms

Nasretdīns, Gamals Abd+en (el) Naser — Gamals Abdennasers, nevis «Abdels Nasers».

Mazliet par personvārdu unifikāciju. Dažādu nāciju austrumu viduslaiku (9.—16. gs.) lielie dzejnieki un citi dižgari rakstīja vai nu arābu, vai persiešu valodā. Tolaik tās abas bija literārās valodas. No tā izriet, ka šo literātu vārdi rakstāmi pēc persiešu vai arābu gramatikas. Bet nu dažos vārdos ieraugām pārāk daudz garo patskaņu. Piemēram, *Birūni*, *Širāzi*. Ar acīm vārdus izlasīt var, bet latviskā izrunā tie neiekļaujas. Tāpēc no principa mazliet jāatkāpjas, šie vārdi jāraksta īsāk, varbūt: *Birūni*, *Širāzi*?

Arābu vārds *ābād* (apdzīvota vieta) parādās ģeogrāfiskajos nosaukumos *Ašhabada*, *Kirovabada*, kur tas zaudējis garos patskaņus. Taču Afganistānā ir pilsēta, kuru puštu valodā raksta — *Džalālābād*. «Latvijas padomju enciklopēdijā» (I sēj., 1981) šķirkļi *Afganistāna* iespiests: *Dželālābada*. Vārds grūti izrunājams. Ieteicu latviski vieglāk izrunājamo — *Dželālābāda*. Pakistānā ir *Islābāda*.

Latviski nez kā ieviesies rakstīt *Arābija*, *arābi* ar garo *ā*. Šie vārdi pareizi jāraksta *Arabija*, *arabi*. Nepareizi latviski raksta *šiiti*. Pareizi jāraksta *šiiti*, oriģinālā *šī'at' Alī* — Alī partija. Pareizi — *šiisms* (radikālais virziens islāmā).

Ieteicams izmantot šādus izdevumus par austrumtautu vārdiem.

Системы личных имен у народов мира. М.: Наука, 1986. 382 с.

Šai grāmatā aprakstītas vairāk nekā simts pasaules tautu personvārdu sistēmas. Te var uzziņāt daudz interesanta par Indijas tautu vārdiem. Ko, piemēram, nozīmē vārds *Ramčandra Šukla*? Pēc eiropiešu saprašanas tas ir vārds un uzvārds.

Taču pēc indiešu tradīcijas tā gluži nav. *Ramčandra* ir gan personas vārds, bet *Šukla* nav uzvārds — tas ir kastas (varnas) nosaukums, pie kuras pieder indivīds Ramčandra.

Sarežģīta un arī nestabila, izrādās, ir indonēziešu antroponīmiskā sistēma: vienam indivīdam var būt milzums vārdu. Viņam var būt bērna un pieauguša cilvēka vārds, kā arī tēva, mātes, vīra un citu radu vārdi. Tikpat sarežģīta ir titulu sistēma.

Te var atrast ziņas par burjatu, mongoļu, kurdu, ķīniešu, korejiešu, japāņu un daudzu citu tautu personvārdiem.

Алим Гафуров. Имя и история. М.: Наука, 1987. 221 с.

Tā ir grāmata par arābu, persiešu, tadžiku vārdiem. Grāmatā iekļauta 5000 vārdu liela vārdnīca. Vārdi rakstīti oriģinālā arābu un persiešu rakstā, kā arī transkribēti krieviski un latinizētā arābu alfabētā.